

O'RTA ASRLARDA O'RTA OSIYODA FAN VA MADANIYAT

Yakobjanov J.J

PhD., dots.

Xalifalik tarkibiga kirgan Movaraunnaxr, Xorazm va Marv madaniyati sifatida antik davrda ham mashhur edi. Markaziy Osiyolik olimlar Damashq, Qoxira, Bog'dod, Kufa, Basra kabi shaharlarga borib ilm fan tarqqiyotiga katta xissa qo'shdi. Xalifalar Mansur, Xurun ar-Rashid, Ma'mun davrlarida Bog'dod iqtisodiy va madaniy jixatdan taraqqiy etgan shaharlardan edi. Bog'doddagi Baytul xikma (Ma'mun akademiyasida)da turli xalqlar olimlari bilan birga O'rta Osiyodan borgan olimlar ham ish olib bordilar. Xususan bayramali muzofatidagi Mavr shahri VI-VII asrlardagi ilm fan, madaniyat san'at va xunarmandchilik rivojlangan shahar bo'lgan. Shoyi matolari bilan mashhur bo'lgan arablar uncha Shohijahoni (jahon shoxisi) deb nom berganlar Marv ilmiy markazga aylanib madrasalar va kutubxona qurildi. Shuningdek XI-XII asrlarda Mavr Sajuqiylar va Xorazmshohlar davlatining markaziga aylandi. Xarun ar-Rashidning o'g'li Ma'mun Xuroson va Movaraunnaxr noibi edi. U Bog'dod taxtiga o'tirgach (819) yil Marvdan ko'chib ketadi va bir gurux o'rta osiyolik olimlarni ham o'zi bilan birga olib ketadi. Muhammad Al-Xarazmiyga hamroh bo'lib borgan markaziy taxallusli bir necha riyoziyot, falaqqiyot, san'atkor va qomusiy bilim sohiblarining ijobiy faoliyatining asosiy qismi Marv bilan bog'liq.

Xorazmlik mashhur olim bo'lgan Muhammad al-Xorazmiy Bag'dod al-Ma'mun Baytul-xikmaga boshliq qilib tayinlandi. Bu yerda u o'zining ko'pgina asarlarini yozib, qator fanlarining rivojlanishiga asos oslgan. Bog'dod xalifaligining har xil shaharlaridan, asosan Vizantiyadan keltirilgan kitoblar to'plangan bo'lib, turli tillardagi ilmiy kitoblar arab tiliga tarjima qilingan. Bog'dod akademiyasida shuningdek, Ahmad Farg'oniy, Javhariy, Marvaridiy al-Xittaliy kabi O'rta Osiyolik olimlar faoliyat ko'rsatgan. Ayniqsa Farobiy o'zining ko'p qirrali ijodi bilan fan taraqqiyotiga ulkan xissa qo'shdi. Aristotel va Yunon falsafasining chuqur bilganligi uchun Abu Nasr Faorobiy Al muallim assoniy –ikkinchi muallim yoki Sharq aristoteli degan unvonga sazavor bo'ldi. Umuman, Bog'dod akademiyasi da faoliyat ko'rsatgan olimlar yerning kattaligini aniqlash bilan shug'ullangan va xalifalikdagi dastlabki rasatxonalarni qurganliklari bilan o'sha davrda dunyo ilmni amaliyot natijalari bilan boyitdi. O'rta Osiyo va Arab olimlari o'rtasidagi qadimiy hamkorlik an'analari hozirgi davrda ham, ayniqsa O'zbekiston mustaqil bo'lgach rivojlanib bormoqda.

IX asrning ikkinchi yarmida Xuroson va Movaraunnaxr ijtimoiy-siyosiy o'zgarib, raab xalifaligidan mustaqil bo'lgan markazlashgan feodal davlatlar tashkil topgan. IX- XIII asrlarda mavjud bo'lgan samoniylar, G'aznaviylar, Qoraxoniylar, Sajuqiylar, Xorazmshohlar davlatida xo'jalik va savdoning rivojlanishi bilan madaniyat yuksak darajada va o'rta Osiyoning dunyo madaniyati tarixida qo'shgan

xissasi belgilab berdi. O'rta Osiyoda musulmon madaniyatining shakllanishi jarayonida musulmon barcha musulmon o'lkalari madaniyati rivojida yetakchi o'rinlardan birini egalladi. O'rta Osiyo islom madaniyati mazmunida yangi madaniyatni Islom olamiga qaytardi. Islom dini, adabiyot, tabiiy fanlardan, tarixnavislik, san'at, falsafa, xuquqshunoslik, ijtimoiy tafakkur kabi madaniyatning barcha sohasida ham buyuk siymolar yetishib chiqqanlar. Buxoro, Marv, Samarqand, Termiz, Nafas kabi o'z davrining taraqqiy etgan shaharlari va savdo markazlari sifatida ma'lum bo'ldi. Movaraunnahr, Xuroson, Xorazmda qishloq xo'jaligi bilan birga shahar va qishloqlarda xunarmandchilik rivojlanib, feodal munosabatlar qaror topdi.

Me'morchilikda yangi inshootlar: masjid, madrasa, xamom kabi ijtimoiy binolar, saroylar, davlat muassasalari bozoru ko'priklar qurildi.

Toshkent, Farg'ona, Nurota, O'ratepa, Samarqand atrofidagi tog'lardan konlar ochilib ma'danlar qazib olindi va qurol-yaroq anjomlari yasalishi tufayli xunarmandchilik taraqqiy etdi. Bu esa savdo-sotiqni rivoj topishiga sabab bo'ldi. Xurosan, Xindiston, Xitoy, Burjiston, Volga bo'yi, Sibir xududlari kavon yo'llari kengayib, savdo taraqqiy etdi.

Movaraunnahr va Xorazm shaharlarida to'qimachilik, qulolchilik, degrezlik, zargarlik, shishagarlik kabi xunarmandchilik sohaslarining rivojlanishi natijasida shaharlarni umumiy qiyofasi tubdan o'zgardi. Saroy-Devonlar, Masjid-madrasalar, maqbara, namozgoh, xonaqoh, Kavonsaroy, ustaxonalar qad ko'tardi. Shaharlar ark (o'rda) Shahriston (ichki shahar) deb ataldi. Varabod (tashqi shahar) deb atalgan, uch qsmi yagona devor bilan o'rab olgan xunarmandchilik markaziga aylandi. Arkda podshoh qarorgohi markazida Registon maydoni, mahkamalar, qasrlar, do'konlar va rastalar joylashgan.

IX-X asrlarda Buxoroda «Bayt-rioz» nomli to'qimachilik korxonasi, Zandana qishloqda to'qilgan mato hamda Samarqandda yuqori navli qog'oz ishlab chiqarilgan. Bu davrda yasalgan sirli va naqshinkor sopol idishlar, rang-barang shisha buyumlar juda sifatli bo'lgan. Ichki bozorda «fals» deb atalgan mis chaqa, xalqaro savdoda kumush tanga dirhamlar muomalada bo'lgan. Ayniqsa Samoniylarning sof kumushdan zarb qilingan «Ismoiliiy» tangasi

xalqaro savdoda mashhur bo'lgan.

IX-XIII asr boshlarida O'rta Osiyo moddiy madaniyat, iqtisodiy aloqalarning rivojlanishi natijasida san'atning turli sohalari me'morchilik, o'ymakorlik, badiiy xunarmandchilik, musiqa, qo'yozma bezash kabi sohalari yuksaldi.

O'rta Osiyoda so'ngiantik davr me'morchiligi an'analari arablar bosqichi tufayli to'xtab qoldi. Faqat VIII asrlar oxiridan xalifalik tarkibiga kirgan Movarounnahr me'morchiligida siljish boshlandi. Ayniqsa markazlashgan feodal davlatlar Samoniylar va Ma'moniylar (Xorazm) tashkil topishi bilan shaharlar rivojlandi. Buxoro, Samarqand, Qiyot, Termiz, Chog'aniyon shunday shaharlar

jumlasiga kirib, ular me'morchiligi dastlab arablargacha bo'lgan yo'nalish bo'yicha davom etdi, lekin IX-X asrlarda xalifalik madaniyati bo'ysindirilgan xalqlar madaniyati yutuqlarini o'zlashtirib, umumxalifalik madaniyati jixatlari uning o'ziga singdirib yana qaytardi. Islom g'oyalari musulmon ibodatxonalarining tiklanishida arabcha bitiklarning naqshli dekor sifatida qo'llanilishida, geometrik shakllarni kiritilishida o'z aksini topdi. Dehqonlar qasrlari bu davrga kelib xarbiy qal'a vazifasini o'tamaydigan balki oddiy qasr-qo'rg'onlarga aylandi. Masalan Termizdagi Qiriqqiz qal'asi peshtoqli ayvonlar qismlari yo'laklar bilan bog'langan xonalari bo'lgan ikki qavatli inshoot.

Buxorodagi Samoniylarning maqbarasi markaziy-gumbaziy kompazitsiyasiga ega bo'lib, sug'dion an'analari bilan bog'liq. Timdagi arab ota maqbarasi esa XI-XII asrlardagi yangi me'morchilik uslubining dastlabkisi hisoblanadi.

Pishgan g'isht me'morchilikka yangi uslubiy sifat olib kirdi. Ta'sviriy san'atni ma'lum cheklashlar naqshning rivojlanishiga olib keldi. Pishgan g'ishtni turli shakllarida terilishi geometrik naqsh usulining imkoniyatlarini ochdi. O'simliksimon naqsh uslublari qonuniylashib bordi. Shuningdek arab bitiklarining qo'ldanilishi bilan yangi bezash turi eligrafik naqsh paydo bo'ldi.

O'rta Osiyo XI-XIII asr boshlarida Qoraxoniylar, G'aznaviylar, Sajukiylar, Xorazmshohlar davr me'morchiligi gumbaxzli-qubbali binolar qurilishi bilan jahon me'morchiligida katta yutuqqa ega bo'ldi. Qurilish va qulolchilikning rivojlanishi me'moriy bezaklar turini kengaytirdi. Turli shaklda yo'nilgan pishgan g'ishtni naqshnoma tarzda terishdan tashqari sopol o'ymakorligi paydo bo'ldi. Geometrik o'simliksimon epigrafik naqshlar bezakda uyg'un ravishda rivojlanib bordi. Masalan Termiz xukmdorlari saroyi ganch o'ymakorligi va naqshli tasviriy san'at bilan bezatilgan. Bu davrda karvonsaroylar ham qad ko'tardi.

Navoiy-karmana yaqinidagi Roboti malik yarim minoralar, peshtoq va ganch o'ymakorligi bilan ajoyib binodir, shuningdek, diniy binolar masjid, madrasa, maqbaralar qurish alohida ahamiyat kasb etadi. Jo'me umumshahar masjidi, namozgoh xayitlarga mo'ljallangan shahar tashqarisidagi masjid va maqama masjidlaridir. Bu binolarning tizimi me'moriy xajmi ham bir-biridan farq qiladi. Jo'me masjidlari yaqinida minora mezana bo'lgan.

IX-X asrlarda saroylar ham sinchdan va xom g'ishtdan qurilgan bir paytda maqbaralar pishgan g'ishdan qurilib, Monumental shaklda, peshtoqli gumbazli qilib qurilgan. Maqbara majmuaida memorial ansambillar qurildi. Termizdagi Xakim at-termiziy, Sulton saodat, Samarqandagi Shohi Zinda kabi majmualar shu davrda vujudga keldi. X-XII asrlar monimental me'morchilik matematik proporsiyalash va geometrik uyg'unlik qoidalariga asos langan. Matematik bilimlar me'morchi likda muvoffaqiyatli amaliy o'z ifodasini topgan. Bu qonuniyatlar yuzadagi va tekislikda naqsh, qurilishda ham qo'llanilgan. Bu davrdagi geometrik naqsh bezak tarixining boshqa davrlarda xech qachon boy va rang-barang bo'lmagan. Me'moriy bezakdagi

uslubiylashgan o'simlik naqshi ham qat'iy geometrik rejaga asoslangan. Epigrafik xarflarni murakkab darajada qo'llash natijasida bezak san'ati yuksaldi. Buni Karmonidagi Mirsaid maqbarasi Buxorodagi namozgoh, Minorai kalon, Vovkent va jarqo'rg'on minoralari misolida kuzatishimiz mumkin.

Bu davrda hattotlik san'ati nafaqat me'moriy naqsh sifatida, qo'lyozma kitoblarini ko'chirish ham rivoj topdi. Musiqa san'ati taraqqiy qilib, yangi sozlar ixtiro qilindi. Abu Xifz Sug'diy nayga o'xshasha shohruttarli sozni yaratdi. Shuningdek Abu Bakr rubobi, Bunasr, Buamir, Lukariy kabi sozanda va xofizalr ijod qilishgan. Rudakiy, Abu Toyib Tohir shoir bo'lishi bilan birga sozanda va xofiz edi. Musiqa san'ati, she'riyat va musiqashunoslik bilan uzviy shug'ullangan. Farobiy va Ibn Sino musiqaga oid asarlar yozgan.

IX-XII asr ma'naviy hayotida din muhim ahamiyatga ega bo'lgan. Arab imlosi din va dunyoviy savdodining asosi edi. O'rta Osiyoda arab tilida savod chiqarib, o'zga tilda asarlar yozgan qomusiy olimlarimiz Abu Nasr Farobiy, Ahmad Farobiy, Muso Xorazmiy, Ibn Sino, Muhammad Narshahiy va boshqalar nafaqat musulmon dunyosiga balki jahonga mashhur bo'lgan.

Ahmad fag'oni (861 yil vafot etgan) astronom, matematik va geograf bo'lib, u bog'dodda rasadxona qurilishiga boshchilik qildi uning asrlari lotin tiliga tarjima qilinib Yevropa astronomlari uchun qo'llanma bo'lib qoldi.

Muhammad Ibn Muso Xorazmiy (783-850) matematik, astronom, geograf va tarixchi bo'lgan. U algebra faniga asos solib "Algoritm" nomli atamasiga uning uning nomi o'z ifodasini topdi.

Abu Nosir Farobiy (873-950) riyoziyot, falaqqiyot, tabobat, musiqa, mantiq, falsafa tilshunoslik va adabiyot sohalarida 160 dan ortiq asarlar yozgan. Sharqda aristotel (Arastu)dan keyin "ikkinchi muallim" nomi biln shuhrat topgan. Jamiyat shunoslik faniga ulkan xisa qo'shdi.

Abu Ali Ibn Sino (980-1037) fanning turli sohalarini o'rganib tabobat ilmining qadimgi allomalari gipokrat va Golen O'rta asr olimi Abu Bakr al Roziy ilmiy ishlarini davomchisi bo'ldi. U arab tilida 3000 dan ziyo asarlar yozdi. Ibn Sino sharqda "Sheyh ur rais" g'arbda esa Avesenno nolari bilan mashhur bo'lgan.

Abu Rayxon Beruniy (973-1037) Falaqqiyot, Geografiya, Tarix fanlariga oid 154 ilmiy asar yozdi. Yerning dumoloq shaklda kanligini va quyosh atrofida aylanishini birinchi bo'lib asosladi, dunyoning geografik xaritasini tuzdi.

Bu davrda turkiy xalqlarining qadimgi og'zaki adabiyot bilan birga yozma adabiyot yuzaga keldi. Yusuf Xoj Hojib (XI asr) "Qutadg'u bilig" ahloq va ilm Urganchda Abul abbos Ma'mun saroyida ibn Sino, beruniy, matematik Abu Nasr Arroq faylasuf Abu sahl Masihiy, ishtirokida Akademiya tashkil qildi va ma'rifatiga oid asar yozdi. Mahmud Qoshg'ariy (XI asrda) «Devoni lug'ati trk» asari turkiy xalqlarning tarixi, geografiyasi, etnogenezi, urf odatlari va madaniyati to'g'risida ma'lumotlar beradi va Ahmad Yugnakiy

(XII asr) esa Xibot ul Xaqoyiq» asarida ma'rifarvarlikni ulug'laydi.

Dunyoviy fan bilan birga Diniy ilm ham ravnaq topdi. Buyuk mutaffakir Ismoil Buxoriy (810-870) va Iso Termiziy (824-894), Buxoriddin Marg'iloniy (1123-1197) lar islom ta'limoti va takomiliga ulkan xissa qo'shganlar. Ismoil Buxoriyning «Jomiy as-sashih» asari islom ta'limotida qur'oni karimdan keyingi asosiy manba hisoblanadi. Shuningdek, bu davrda forsiy-dariy adabiy til shakllanadi. Abu Mansurning nasri «Shohnomasi» ga yozilgan muqaddima, noma'lum muallifning «Xuquq olami» asari, Abu Jafr tabarining «Tarixiy tabari» kitobi qur'onning 14 jildlik tavsifi arabchadan dariy tiliga tarjima qilindi. Gardezining «Zaynur ahbor», Bayhaqiyning 30 jildlik tarixiy asari Majiddin Adnoning «traixi mulki turkiston», Muhammad Narshaxiyning «Tarixiy Buxoro» kabi asarlari fors tojik tiliga tarjima qilindi. Buxoroda mashhur shoirlar Rudakiy, Daqiqiy, Balhiy ijod qilib she'riyat ravnaqiga xissa qo'shdi.

O'rta osiyo ilm fani ravnaqida madrasalarning o'rni alohida ahamiyatga ega. Dastlabki madrasa Buxoroda (Xasr) qurilgan, Fejak madarasasidir. Buxoroda yunushunoslar uchun maxsus «Fikx madrasasi» (XII asr) ham qurilgan. Madrasalar Qur'on, Hadis, shariyat aknomalari o'rganilgan. Ayniqsa Qur'onning sharxi «Tafsir» ga alohida e'tibor berilgan. Abu Jafar Tabariy tamonidan Qur'onning 14 jildlik tafsiri «Tafsiri Tabariy» izohlari yozilib u o'z vaqtida arab tilidan fors tiliga tarjima qilindi. Abu Xafs Kabir Buxoriyning Fikxshunoslik xizmati tufayli «Qubbat ul-Islom» deb ataladi.

IX asrda Iroqda paydo bo'lgan Tasavvuf ilmining Movaraunnahrga yoyilishida Xakim Termiziy, Abu Hamid G'azzoliy, Yusuf Hamadoniy, Abduholik G'ijduoniy va ahmad Yassaviyning xizmati katta bo'ldi. Tasavvuf ta'limoti asosida inson kamoloti, ilohiy ishq va shohidlik martabalari yotadi.

XII asrda Turkistonda Yassaviya, Xorazmda Kubroviya, XIV asrda Buxoroda Naqshbandiya tariqati paydo bo'ldi. So'fiylik sharoit, tariqat, ma'rifat, xaqiqat kabi kamolot bosqichlari bo'lib, inson faoliyatini mukammal mohiyatini aks etadi.

Tasavvuf o'rta asrlarda barcha ilm-fan, falsafa va adabiyot va san'atning mohiyatida o'z aksini topdi va klassik madaniyatning jahon miqyosidagi mezoniga aylandi.

Abu Nasr Farobiy asarlari XII-XIII asrlardayoq lotin, qadimiy yahudiy, fors, fransuz, rus, ingliz tillarida chop etilgan. Ibn Sino asarlari o'sha paytlardan boshlab ko'p tillarga ag'darilgan. Faqat "Tib qonunlari"ning o'zi lotinchada 30 martadan ortiq nashr qilingan. Abu Rayhon Beruniy yaratgan durdonalar turli asarlarda lotin, arab, sanokrid, fransuz, italyan, nemis, ingliz, yahudiy, rus, fors, turk va boshqa ko'p tillarda chop etilgan. Amerikalik professor J.Sartoen Beruniy merosiga yuksak baho berish bilan birga, uni "O'z davridagi jahonning birinchi donishmandi" deb ataydi. O'tmish sivilizatsiyamiz haqida birinchi Prezidentimiz: "Markaziy Osiyo tarixida siyosiy aql-idrok bilan ma'naviy jasoratni, diniy dunyoqarash bilan qomusiy bilimdonlikni o'zida mujassam etgan buyuk arboblarning ko'p bo'lgan" deb ta'kidlaydi.

Ularinng jahon sivilizatsiyasi taraqqitiga qo'shgan hissalarini o'sha davrlardan buyon butun dunyo tan olmoqda.

XIII asr boshlaridagi mo'g'ullar bosqini natijasida o'lkamizda madaniyat o'qochlari barbod bo'ldi, san'at obidalari vayron etildi, mamlakat og'ir tushkunlikka uchradi. XV asr o'rtalaridan boshlab Movarounnahrda moddiy va madaniy tiklanish boshlandi. Bu jarayon Amir Temur hokimiyat tepasiga kelib markazlashgan davlat tashkil topgan davrda kuchaydi. Sivilizatsiya yangi bosqichga ko'tarildi. Avvalo davlatchilik qonuni qonun-qoidalari puxta shakllandi. Sohibqiron fan, madaniyat, san'at, me'morchilikning ibratli homiysi bo'lgan. Temuriylar sulolasi madaniy yuksalishga katta hissa qo'shib kelgan. Samarqandda katta rasadxona bunyod etildi, ko'plab madrasalar, maktablar ochildi, san'at, adabiyot sohasida ham katta o'sish yuz berdi. Bu davrlarda Mirzo Ulug'bek, Jamshid al-Koshiy, Rumi, Ali Qushchi kabi olimlar astronomiya, matematika va boshqa aniq fanlar sohasida muhim kashfiyotlar qildilar. Xususan Ulug'bekning yulduzlar jadvali jahon astronomlari tomonidan ehtirom bilan tan olindi, u ko'p madaniy markazlarida xususan Londonda keyin Parij va Dansigda 1917 yili Vashingtonda va boshqa shaharlarda chop etildi va qanchadan-qancha ilmiy izohlar bitildi.

Alisher Navoiy, A.Jomiy, Sakkokiy, Lutfiy, X.Koshifiy, K.Bekzod kabi nodir va nozik iste'dod egalari yuksak gumanistik asarlar yaratdilar. N.Jomiy, Sh.Ali-Yazdiy, X.Abru, Mirxond, Xondamir kabi tarixchilar ijod etdilar. Amir Temur va Temuriylar davridagi moddiy va ma'naviy yuksalishning ahamiyatini inobatga olib, tarixchi olimlar bu jarayonni ikkinchi renesans (uyg'onish) davri deb ataydilar.